

QEYRİ-SƏMAVİ DİNLƏRİN FƏLSƏFİ GÖRÜŞLƏRİNDƏ MÜASİR BİOETİKA MƏSƏLƏLƏRİNƏ MÜNASİBƏT

Qəmərxanım CAVADLI,

*Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin sədr müavini,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru*

AÇAR SÖZLƏR: *qeyri-səməvi dinlər, bioetika problemləri, Hinduizm, Konfutsilik, Daosizm, Buddizm.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *неавраамические религии, проблемы биоэтики, индуизм, конфуцианство, таоизм, буддизм.*

KEY WORDS: *non-Abrahamic religions, problems of bioethics, Hinduism, Confucianism, Taoism, Buddhism.*

Qeyri-səməvi dinlər kateqoriyasına daxil olan bütün dünya dinlərinin təsnifatını aparmaq və ya onların bioetika problemlərinə münasibətini təfərrüatlı şəkildə araşdırmaq bir qədər çətinidir. Bu, ilk növbədə, mövzuya aid mənbələrin azlığından irəli gəlir. Lakin əlimizdə olan informativ materiallar çərçivəsində Hinduizm, Konfutsilik, Daosizm və Buddizmin təməl əxlaqi və tibbi fəlsəfəsində bioetika problemlərinin əksini ekskurs şəklinə izləyə bilərik.

Hindistanda intensiv terapiya yalnız böyük şəhərlərdə mövcuddur, buna görə də tibbin hüquqi və etik tərəfləri barədə mübahisələr geniş təşəkkül tapmamışdır. Nəzərdə saxlamaq lazımdır ki, Hinduizm mərkəzləşdirilmiş din olmadığından, yerlərə bağlı olaraq müxtəlif təfsir, rəy və fəaliyyətlər ola bilər. Hinduistlər və siqhlər bir-birindən çox fərqlənsələr də, həyata baxışlarında oxşar bir cəhət var: hər ikisi karmaya inanır. Karmaya görə, insanın bütün niyyət və əməllərinin nəticələri olur – yaxşı karması olanlar yaxşı yaşayır və ölür, pis karma isə bunun əksi şəklinə təzahür edir. Hinduizm ölümü inkar edir, onlara görə, ölüm başqa bir substanta keçiddir, lakin qəfil ölüm böyük bədbəxtliyin göstəricisidir. Həmçinin, insanın necə ölməsinin də bəlli bir mənası vardır. Yaxşı ölüm – insanın yaşlı vaxtında, bütün vəzifələrini yerinə yetirərək və yaxınları ilə vidalaşaraq həyatdan ayrılması deməkdir. Pis ölüm isə - vaxtsız, qəfil, təcavüz nəticəsində, evdən və Qanq çayı sahilindən uzaqda, qan, möhtəviyyət və ifrazat içərisində, hətta nalayiq sözlər söyləyərək ölənin insanın acı sonudur. Bu mənada, intensiv terapiya şəbələrində insanın ölməsi pis ölümlər kateqoriyasına aiddir.

Adətən hinduistlər xəstənin reanimasiyasına icazə vermirlər; ölüm sakit olmalıdır, süni şəkildə davam etdirilən həyatın heç bir mənası yoxdur. Evtanaziya qəbul edilmir, lakin bəzi mənbələrdə qəribədir ki, “əgər imkan varsa, orqanların köçürülməsinə müsbət yanaşılır” ifadəsinə də rast gəlinir (*Firth S. 2005. End-of-life: a Hindu view. Lancet 366:682-686*). Hətta 1860-cı ilin ingilis Cinayət Məcəlləsinə görə, Hindistanda evtanaziya qeyri-qanunidir, lakin hinduist cəmiyyətlərində intihar ənənəsi hələ də mövcuddur. Belə ki, ölümcül xəstə ölümü

mənəvi təmizlik vasitəsi hesab edərək özünə sui-qəsd edə bilər, lakin çalışmalıdır ki, pis ölümün əlamətləri – möhtəviyyət və sairə olmasın.

Eyni zamanda, Hinduizmdə uşaq saldırma (abort) yasaqdır, belə bir iş görəndə qadın mənsub olduğu kastadan xaric edilir. Hinduizmin müqəddəs kitablarından olan Atharvavedaya görə, uşaq saldırmaqdan daha böyük günah yoxdur. Qeyd etmək lazımdır ki, eyni görüşlər Zərdüştiliyə də məxsusdur.

Ənənəvi Çin mədəniyyətində formal bioetikanın elementlərini tapmaq daha çətindir. Qədim Çində etika təlimləri əsasən Li Er və Konfutsi fəlsəfəsindən irəli gəlmişdir. Li Er hesab etmişdir ki, insanları, həmçinin özünü tanımaq və öz qüsurlarını aradan götürməyi bacarmaq lazımdır. Məşhur filosofa görə, xoşbəxtlik və bədbəxtlik müəyyən şəraitlərdə baş verir, insan öz davranışında müəyyən ölçü və meyar gözləməlidir və yalnız bu halda xoşbəxtliyin bədbəxtliyə keçməsinin qarşısı alınır.

Konfutsiyə görə isə insan öz həyatında düzgün prinsiplərə əməl etməsə, ondan müsbət heç nə gözləmək olmaz. Böyük alim göstərmişdir ki, insanpərvərlik, nəciblik və humanistlik mənəvi dəyərlərdir, bu dəyərlər ilk növbədə atalar və oğullar, qardaşlar və bacılar, yoldaşlar və dostlar arasında bərqərar olmalıdır. Elə buna görə də Konfutsi qeyd etmişdir ki, özünə arzu etmədiyini başqasına da arzu etmə.

Çinin yaşlı əhalisi daha çox Buddizm və Daosizmə ibadət edir. Bunun əksinə olaraq, gənc nəslin təxminən 60 faizi özünü ateist hesab edir, Konfutsilik isə özündə daha çox əxlaqi dəyərləri birləşdirdiyinə baxmayaraq, ümumiyyətlə, din sayılır. Təbii ki, belə qarışıq cərəyanlar və fəlsəfələr rəylərin müxtəlifliyinə və ziddiyyətlərə yol açır. Konfutsiliyə görə, ölüm o halda yaxşıdır ki, insan özünün dünya həyatındakı bütün mənəvi borclarını ödəmişdir; əgər insan ölümlə, xəstəliklə mübarizə aparır, intensiv terapiya üçün müraciət edərsə, deməli, həmin şəxs hələ mənəvi borclarını tam ödəməmişdir.

Daosizm iki hissəyə - fəlsəfi və dini dünyagörüşünə ayrılır. Fəlsəfi Daosizmə görə, ölümü təbii hal kimi qəbul etmək, süni şəkildə həyatın uzadılmasına müdaxilə etməmək lazımdır. Dini Daosizm isə hesab edir ki, ölümdən sonra insanın axirətdəki həyatı və əzabları başlayır, buna görə də daosist öz həyat varlığını uzatmaq üçün bütün mümkün vasitələrdən istifadə etməlidir. Çin fəlsəfəsində ölüm mövzusu üzərində daimi tabu var – həkim xəstənin ölümə vaxtına barədə nə onun özü, nə də xəstə yaxınları ilə danışa bilər. Həkimin vəzifəsi xəstəyə ümid verməkdir, çünki hesab olunur ki, ümid xəstənin ölüm qorxusunu yüngülləşdirə bilər. Sosioloji tədqiqatlar göstərir ki, Çində yaşlı nəsil xəstəlik və ölüm haqqında qərar verməkdən imtina edir. Belə hallara da rast gəlinir ki, pasiyent özü evtanaziyayı seçmiş, lakin onun övladları qəti şəkildə bunun əleyhinə olmuşlar. İntensiv terapiya həmin xəstəyə ağır izzət versə də, övladlarının bu qərarında dini bir motiv olmuşdur ki, valideynə sağ ikən ehtiram göstərmək olar, ölüm bu ehtiramın kəsilməsi deməkdir. Bəzən fərqli görüşlərə də rast gəlinir. Məsələn, Tayvanda aparılan tədqiqatlarda belə məlum olmuşdur ki, onkoloji xəstələrin ailədən öncə öz vəziyyətləri barədə həkimdən məlumat almaq istəyi yüksəkdir. Honkonqda evtanaziya qeyri-qanunidir, Çində isə evtanaziya həm həkimlərin, həm də hüquqşünasların sevmədiyi mövzudur. İlk evtanaziya hadisəsi Çinin həyatında böyük rezonansa və qalmaqala səbəb olmuş, Ali Məhkəmənin həmin

həkimini cinayət məsuliyyətindən azad etməsi isə ictimaiyyəti ciddi qəzəbləndirmişdir.

Rəsmi tibbi dairələrdə və Səhiyyə Nazirliyində beyin ölümü və fəsadları mövzusu geniş müzakirə olunur, diaqnostik kriteriyalar müəyyənləşdirilir. Çin həkimlərinin böyük əksəriyyəti beyin ölümünü letal ölüm faktı kimi qəbul etmir. Üstəlik, Konfutsilik və Daosizmdə orqanların köçürülməsi (transplantasiya) ilə bağlı heç bir konkret təlimat mövcud deyildir.

Qeyri-səmavi dinlər içərisində Buddizmin bioetika problemlərinə münasibəti daha geniş aspektdə işıqlandırıldığından bu dinin postulatları üzərində dayanmalı olacağıq. Şərqi etik fikrində Buddanın (Siddhartha Qautama) xüsusi yeri olmuşdur. Onun təliminə əsasən, insanın davranışı, əməlləri, hətta mənəvi xəzinəsi olan ruhi dünyası hər kəsə aid olan və hər kəsin başa düşdüyü xeyirxahlıqlardan ibarət olmalıdır. Buddizmə görə, əsas xeyirxahlıqlar bunlardır: həyatın mənasını dərk etmək, yalan mühakimələrdən uzaqlaşmaq, başqasına xətər yetirməmək, əxlaq sərhdəllərini gözləmək, öz iradəsini başqasına diktə etməmək, ehtirasları boğmağı bacarmaq.

Təqribən 2500 il əvvəl ilahi təkamül yoluna ayaq basan və bizim eradan əvvəl 480-ci ildə vəfat edən Budda əsasən bir ideyanı – mənəvi əzablardan qurtulma yolunun etirafdan keçməsi fikrini təbliğ etmişdir. Buddist təliminə görə, əzabların varlığı və onlardan qurtuluş ruhun möhkəmliyi ilə ölçülür. Əslində, Buddizmin məsləhətləri insanın dərin əxlaqa və mənəvi aləmə sahib olması üçündür. Bu dinin etikası mahiyyət etibarilə üçlü xarakter daşıyır: etika, meditasiya və müdriklik. Bütün məsuliyyət və seçim haqqı insanın öz üzərindədir. Buddizmdə qadağa və nəsihət yoxdur, insan özü özünü dəyişdirməli və mükəmmələşdirməlidir [1].

Buddist etikasının təməlinə təmənnasızlıq (altruizm) və mərhəmət durur. Bu təlimin davamçıları 5 (beş) əsas qaydaya əməl etməlidirlər. Maraqlıdır ki, buddist monaxları 200-dən çox əxlaq qaydasına riayət etməli olduqları halda, dünyəvi buddistlərin cəmi beş qadağa ilə kifayətlənmələri kafi hesab olunur: insan və heyvanların canına qəsd etmək; oğurluq etmək; sərxoşluq etmək; yalan, yanlış və boş sözlər danışmaq; zina etmək qadağandır.

Buddistlərin insan həyatına verdikləri dəyər əsasında onların bioetikaya və biotexnologiyalara olan münasibətlərini müəyyən etmək olar. Bu təlimə görə, insan həyatı bütün digər prioritetlərdən daha önəmlidir. İnsanın dünyaya çətinliklə, sancılarla gəlişi ona “samsara”nın mənəvi dünyasından xilas olmağa imkan verir. “Samsara” və ya “samsara” (ing. “*round of rebirth*” – *keçid, yenidəndoğum ardıcılığı*) hərfi mənada “sonsuz, əbədi dərbədərlilik” mənasındadır. Bu anlayışla canlı varlığın gah yüksəyə qalxdığı, gah da uçuruma düşdüyü ruhi dünya başa düşülür. Bu, sonsuz şəkildə davam edən doğulma, qocalma, əzab və ölüm proseslərinin simvolik şəkildə göstərilməsidir. “Samsara” dxarmik dinlərin əsas anlayışlarından biridir.

İnsanların əhəmiyyətli hissəsi ruhların köçməsinə inanır. Onlar o ideyanı bölüşdürürlər ki, həyat – sadə təbiətdə maddələr mübadiləsindən, mövcudatdan daha yüksək səviyyədə təkrarlanan yenidən doğuluş zənciridir. Hindistanda bu dövrü “Samsara çarxı” adlandırır və onu insandan başqa heç bir digər canlının qıra bilməyəcəyi tilsimli dövr kimi təsəvvür edirlər. İnsan isə yalnız öz ağılı, dərrakəsi ilə bu dövrü qıra və maddi dünyanın qoyduğu bütün məhdudiyyətlər torundan azad ola bilər.

“Sansara” – hər saniyə dəyişən beş məcmunun kombinasiyasının bölünməz zənciridir və bu fasiləsiz dəyişiklik zənciri sonsuz uzun müddət ərzində baş verir. Budda deyirdi ki, birinci anı - zəncirin başlanğıcını görmək mümkün deyil. Bir həyat “Sansara” zəncirinin cüzi bir hissəsidir. Əzabla bağlı həqiqəti bütöv miqyasda dərk etmək üçün təkə bu kiçicik fraqmenti deyil, “Sansara”nın daha böyük hissəsini görmək lazımdır. Fəlsəfi məktəblərdə “Sansara” qeyri-əlverişli vəziyyət hesab edilir və insanın daima ondan çıxmağa can atması tələb edilir.

Bioloji baxımdan rüşeym spermatozoidin yumurtalıqla birləşməsindən əmələ gəlir, lakin Buddizm iddia edir ki, həmin məqamda mütləq olaraq üçüncü element - şüur kontinuumu (fasiləsizlik) da iştirak edir. Münbit genetik vəziyyətdə rüşeymi qoruyub saxlayan məhz həmin psixomental şüurdur. Budda bu barədə belə deyir: “Monaxlar, üç element birləşəndə həyatın başlanğıcı yaranır. Əgər ata və ana birləşsə, lakin ananın müddəti uyğun deyilsə və yeni həyat doğumu üçün lazım olan elementlər yoxdursa (qadxabba), bu zaman həyat başlanğıcı olmayacaqdır... Həyat yalnız üç element birləşəndə yaranır: ata və ananın birləşməsi, analıq məqamının uyğunluğu və həyat varlığının ruhi iştirakı sayəsində” (*Suttapitaka, Lahhqulanika, I, 265-266, Kanon pali*) [1].

Ölüm anında fiziki elementlərin bərk, maye, istilik və hava şəklində əriyib parçalanması başlayır. Bərk element mayeyə keçir, maye isinir, istilik isə havada dağılır. Ölən şəxs bütün bu fiziki dəyişiklikləri hiss edir – ağırlıq, müqavimət gücünün itməsi, sanki suya düşmə... Kliniki ölümü tədqiq edən amerikan və fransız həkimləri belə qənaətə gəlirlər ki, insan kliniki ölümün üç günü ərzində fiziki olaraq şüur kontinuumunu saxlaya bilir.

Buddizmə görə, insan təkə bioloji varlıq və ya iki nəfər tərəfindən yaradılan canlı deyil, o, həm də psixofiziki tamlığa malikdir və əməllərinin varisliyini daşıyır. Varislik və mühit insan həyatına çox ciddi təsir göstərir, hətta həyatın buna əsasən determinasiya olmasına baxmayaraq, insan öz yolunu seçmək və dəyişdirmək imkanına malikdir. Bu əsas prinsiplər üzərində buddist tibbi etikasının postulatları qurulur.

Evtanaziya – mürəkkəb və incə mövzudur, passiv və aktiv evtanaziya seçimindən asılı olaraq, ona münasibət də fərqlidir. Ölümü tezləşdirən aktiv evtanaziya, həmçinin təcavüzün bir forması sayılan intensiv terapiya Buddizmə görə, yolverilməzdir. Ölüm mahiyyət dəyişikliyi, sakit və dinc olmalıdır. Özünün və ya başqasının həyatına qəsd etmək çox mənfur hərəkətdir. *Rüşeym* müqəddəsdir və insanın varlıq potensialının daşıyıcısıdır. Buna görə də *abort* ölüm cinayətinə bərabər tutulur. *Kontrasepsiya* vasitələrindən prezervativlərin istifadəsinə icazə verilir. *Sterilizasiya* məsləhət görülmür. İn-Vitro üsulu süni mayalanmaya gəldikdə isə, Buddizm hesab edir ki, doğum prosesi müxtəlif vasitələrlə baş tuta bilər. Embriyon – həyat rüşeymidir, buna görə də onun bir insan qədər mühafizəyə ehtiyacı vardır. Həm təbii, həm də süni vasitələrlə dünyaya gələn uşaqlar bütün hallarda bərabər hüquqlara malik olmalıdırlar. *Orqanların və toxumaların transplantasiyası* məsələsinə etik baxımdan yanaşılmalıdır. Bu, bir şəfqət aktı və yaxınlarına yardım məqsədilə edilən töhfədir.

Son zamanlar Buddizm Qərb mədəniyyətinə aktiv şəkildə inteqrasiya olunur, buna görə də Buddanın ənənəvi tərəfdarları bioetika problemlərinə baxışlarını modernləşdirmişlər. Bu, məsələn, evtanaziya, orqan transplantasiyası və başqa məsələlərə qarışıq münasibətlərdə

nəzərə çarpır. Bu səbəbdən, Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının həkimlərə məsləhəti odur ki, Buddizmin yayıldığı ərazilərdə pasiyentlərin bu və ya digər tibbi metodlara münasibətini birbaşa öyrənsinlər, çünki buddistlər heç də hər yerdə vahid olmayan düşüncə və rəy sahibidirlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Буддизм и биоэтика. (Проект: образование) Рос. Комитет по биоэтике при UNESCO / 16.12.2009.
2. Дубровская О. Древние религии мира. М.: 2003.
3. Кочетов А.Н. Буддизм. Изд. 2-е. М.: Наука, 1983.
4. Мамедов В., Мамедов Р., Мустафаева А. Религиозные учения и морально-правовые критерии биоэтики / 29.11.2011. www.ihr-az.org
5. Права человека и профессиональная ответственность врача в документах международных организаций. К.: Ассоциация психиатров Украины, 1996.
6. Роджерс К., Хикмен К. Религии мира (пер. с англ.) М.: 2003.
7. Точка зрения основных мировых религий на решения, касающиеся окончания жизни в отделении интенсивной терапии (Пер. с англ. Intensive Care Med (2008)
8. «Чжуд-ши» - Памятник средневековой тибетской культуры. Новосибирск: Наука, 1988.

Гамар ханум Джавадлы

**ОТНОШЕНИЕ К СОВРЕМЕННЫМ БИОЭТИЧЕСКИМ
ПРОБЛЕМАМ В ФИЛОСОФСКИХ МИРОВОЗЗРЕНИЯХ
НЕАВРААМИЧЕСКИХ РЕЛИГИЙ ВОСТОКА**

РЕЗЮМЕ

Трудность классифицирования неавраамических религий и исследование их отношения к биоэтическим проблемам заключается, прежде всего, в проблеме, связанной с недостаточностью источников на эту тему. Но в контексте некоторых информационных материалов мы можем наблюдать отношение индуизма, конфуцианства, таоизма и буддизма к современным проблемам биоэтики, и провести экскурс по фундаментальной этической и медицинской философии данных религиозных мировоззрений.

Gamar khanim Javadli

**ATTITUDE TO MODERN BIOETHICAL PROBLEMS
IN PHILOSOPHICAL WORLDVIEWS OF
NON-ABRAHAMIC RELIGIONS OF THE EAST**

SUMMARY

The difficulty of classifying non-Abrahamic religions and the study of their attitude to bioethical problems lies primarily in the problem associated with the insufficiency of sources on this topic. However, in the context of some informational materials, we can observe the attitude of Hinduism, Confucianism, Taoism and Buddhism to contemporary problems of bioethics, and give an insight into the fundamental ethical and medical philosophy of these religious conceptions.